

FUNDAMENTE FILOSOFICO-TEOLOGICE ALE LUMINII DIN PICTURA BIZANTINĂ

DORIN GRECU
Universitatea din Pitești

Abstract. The perception of the light, as it can be found in Orthodox theology, has its roots in the Old Testament and also in the writings of the holy fathers, beginning with Pseudo-Dionisie the Areopagite, and it is continued by hesychasts, afterwards being transposed into painting and iconography.

The central idea that lies deep within the core of philosophy and of the theology of light is that *God is Light*, a light that is reflected into matter, growing to be depicted in Byzantine painting. Thus, in Byzantine art, the conception of light becomes the soul of its aesthetics.

Keywords: light, painting, dark, theology, philosophy.

Imaginația oamenilor, în fața contrastului dintre lumină și noapte, a suscitată o simbolică la început instinctivă, apoi din ce în ce mai reflexivă. „Lumina și întunericul evocă viața și moartea, binele și răul. Acesta este limbajul celor mai vechi tendințe religioase. Această polaritate traduce însăși polaritatea existenței umane. Lumina este insesizabilă, nepalpabilă în timp ceea ce nu este lumină devine corp luminos și opac, exprimat de negru. Prin urmare, negația luminii este semnul unui lucru compact, semnul materialității.”¹

În pictura bizantină, lumina și culoarea sunt elemente simbolice ce se schimbă în funcție de dogmă, tehnică de lucru și canonicitatea imaginii, ea fiind o încununare, o urmare a canoanelor și dogmelor teologice.

Astfel, Pseudo-Dionisie Areopagitul este primul din literatura patristică care descrie în mod deosebit percepția luminii în teologia ortodoxă, preluată mai târziu de isihăști și transpusă în iconografie de pictorii bizantini. Lumina divină coboară de sus, de la „Părintele luminilor” și inundă în participare gradată treptele ierarhice, de la serafimii din cer până la credincioșii de pe pământ. Viața cosmosului participă la viața divină, la Dumnezeu cel imanent prin energiile Sale.

Lumina Schimbării la Față „atestă starea firească a omului, frumusețea sa dintâi”². Hristos ne arată care este starea deplină, integrală a ființei sale atunci

¹ Egon Sendler, *Icoana Chipul nevăzutului*, trad. de Ioana Caragiu, Florin Caragiu, Monahia Ilie Doinița Teodosia București, Sophia, 2005, p. 173.

² Daniel Rousseau, *Icoana lumina feței tale*, trad. de Mariuca Alexandrescu, București, Sophia, 2004, p. 182.

când, iluminată de strălucirea dumnezeiască, stă de vorbă cu Dumnezeu despre adevăr³. Este starea de sfințenie când ucenicii s-au deșteptat și au văzut slava lui Iisus⁴.

Pentru arta bizantină, concepția despre lumină constituie sufletul esteticii sale. După cum a arătat André Grabar⁵, arta bizantină caută întotdeauna să depășească formele lumii materiale. Mozaicurile colorate stăluitor, icoanele cu fond de aur și figuri țesute din lumina urmăresc să prezinte mai mult decât materia. Ele se prezintă ca iradiieri veșnice, reflectare a luminii dumnezeiești necreate.

În Vechiul Testament, lumina are un profund aspect simbolico-religios, astfel lumina dumnezeiască reprezintă mediu al Creației, așa cum Evanghelia sfântului Apostol Ioan mărturisește, despre Lumina cea veșnică a lui Dumnezeu-Cuvantul, „Lumina cea adevărată” (Ioan 1, 9). Astfel se poate interpreta că energiile Divine iau aspectul luminii.

Comform învățaturii creștine, în *lumină* se reflectă energiile divine necreate, prin prezența și plinătea harului divin creator. „Diferența între lumina primei zile și cea a zilei a IV-a, zice Sfântul Vasile cel Mare, este aceasta: prima era esența însăși a luminii, a doua era purtată de corpurile astrale. Dar altceva este lumina și altceva luminătorii; pe aceștia Creatorul îi umple de lumină și-i suspendă în vecinătatea lumii”⁶. Lumina, ca prim element al creației, de la început a fost plăcută și laudată Creator, remarcându-se ca element pozitiv în actul creației: „Și a văzut Dumnezeu că lumina este bună” (Fac.1,4). În Vechiul Testament nu sunt formulări directe ale lui Dumnezeu ca lumină – probabil din teama de a nu cădea în idolatria religiilor astrale învecinate. Întotdeauna s-a vorbit despre lumină cu o deosebită frumusețe și mai toate popoarele au zeificat-o⁷.

Psalmul CIII Îl descrie pe Dumnezeu, înconjurat de lumină ca într-un veșmânt: „întru strălucire și în mare podoabă Te-ai îmbrăcat, Cel ce te îmbraci cu lumina ca și cu o haină” (Ps. CIII, 2). Asemenea viziune este prezentă în toate teofaniile descrise în Vechiul Testament. Dumnezeu este învăluit de slavă luminoasă (Iesire XIX, 8; Ezechil I, 27; Avacum III, 4). Remarcabile sunt cele două teofanii ce prezintă lumina orbitoare, ce însoțea prezența și cuvântul lui Dumnezeu. Acestea sunt lumina norului de pe Sinai, lumină apofatică, prin care Dumnezeu se descoperă lui Moise la primirea Legii (Iesire XIX, 4). O alta este la arătarea Îngerului Domnului într-un rug de foc, pe Muntele Horeb (Iesire III, 4).

După ieșirea din norul luminos, Moise avea pe față lumina Feței Domnului având în cuget razele cuvântului Dumnezeesc. Strălucirea chipului lui Moise era

³ Constantin Andronikoff, *Lesens des Fetes*, Paris, Éd. du Cerf, 1970, pp. 231–232.

⁴ *Ibidem*, p. 232.

⁵ André Grabar, *La representation de l'intelligible dans l'art byzantin du Moyen Age*, Paris „Ecoles de Hautes Etudes”, 1951, pp. 127–143.

⁶ Sf. Vasile cel Mare, *Omilii la Hexaïmeron*, în col. PSB, vol. 17, trad. Pr. D. Fecioru, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1986, p. 135.

⁷ Cultul zeilor-soare este esențial în viața popoarelor antice orientale și mai cu seamă în religiile de mistere. Zeul egiptean Ra, semiticul Bel, iranianul Ahura-Mazda, olimpiianul Zeus, zeița Isis, Cibeles și zeul Mithra sau dacicul Zamolxe – sunt doar zeitățile principale din panteonul bogat al cultului solar antic.

atât de tare, „încât trebuia să îl acopere cu un văl, atunci când înceta să mai vorbească poporului cuvântul transmis de Dumnezeu” (Iesire XXXIV, 33).

Tot în Vechiul Testament, lumina lui Dumnezeu se descoperă ca izvor al vieții: „Că la Tine este izvorul vieții, întru lumina Ta vom vedea lumina” (Ps. XXXV, 9).

La Isaia, lumina apare în antiteză cu întunericul ca produse ale Binelui și Răului: „Vai de cei ce zic răului bine și binelui rău, care numesc întunericul lumină și lumina întuneric; care socotesc amarul dulce și dulcele amar!...” (Isaia V, 20).

Vremurile profetite de întreg Vechiul Testament se prezintă ca o revărsare cerească de pace, bucurie și lumina, căci Mesia va fi întemeietorul unei împărății a păcii și luminii. Vechiul Testament își descoperă și autentifică mesajul numai în contextul realităților hristologice mărturisite de Biserică⁸.

Lumina timpurilor mesianice este prezentată în numeroase profetii: Tot profetul Isaia slăvește lumina lui Hristos, laudă adusă de creștini la slujba Sfintei Învieri: „Luminează-te, luminează-te, Ierusalime, că vine lumina ta și slava Domnului peste tine a răsărit” (Isaia LX, 1, 3). „Toate acestea s-au împlinit în persoana Celui care a fost plinirea vremurilor”, a proorociilor, chipul slavei lui Dumnezeu, Iisus Hristos, „Soarele Dreptății”, „lumina lumii”, iar Cuvântul Său era Cuvântul vieții și al luminii. Întreg Noul Testament este o mărturie despre lumina întrupată în Domnul Iisus, o vorbire la prezent despre ceea ce profetiile Vechiului Testament proiectau în timpul unei „viitoare renașteri spirituale a lumii”⁹.

Chipul Lui Dumnezeu în Noul Testament descoperit pe deplin este „lumina pură”, spirituală, nefiind urmă de întuneric” (I Ioan 1, 5). De acum revelația nu poate fi despărțită de lumină, aceasta înseamnând descoperirea, ce nu se poate face decât în lumină.

Noul Testament mărturisește noua Lege, descoperă adevărul și lumina cea adevărată unei lumi care le pierduse și le căuta, și pentru ca aceasta nouă și dumnezeiască învățătură să fie înțeleasă, trebuia folosit același mod de exprimare cu care era obișnuită gândirea vremii respective.

Sfântul Ioan Damaschinul afirmă că „Dumnezeu a făcut corpul din pământ, iar sufletul rațional și gânditor l-a dat prin suflarea Sa”¹⁰, iar „singurul lucru nou sub soare” va fi acela ca Adevărul, Viața, Lumina, nu vor mai fi noțiuni abstracte, idei sau umbre ale realității (după conceptul platonian), ci, precum spune Sfântul Ioan Evanghelistul, într-un mod deosebit de sinoptici, Noul Testament va fi o mărturie despre „ceea ce era de la început, ceea ce a fost auzit, privit și cu mâinile noastre pipăit, despre Cuvântul vieții Cel Întrupat” (I Ioan I, 1)¹¹. Deosebirea dintre

⁸ Sandra M. Scheinders, *Scripture and Spirituality*, în vol. *Christian Spirituality: Origins to the Twelfth Century*, SCM Press, London, 1989, p. 4.

⁹ Ioan Buga, <http://www.crestinortodox.ro/diverse/semnificatii-notiunii-lumina-noul-testament-69342.html>.

¹⁰ Sfântul Ioan Damaschin, *Dogmatica*, traducere, introducere și note de Pr. Prof. Dumitru Fecioru, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 2004, p. 58.

¹¹ http://www.crestinortodox.ro/Semnificatii_ale_notiunii_de_lumina_in_Noul_Testament-53-11520.html.

lumina Vechiului Testament și Lumina Noului Testament, Hristos, Fiul lui Dumnezeu, este fundamentală, ontologică; cerul se mută pe pământ, iar pământeni se fac fii ai lui Dumnezeu (Ioan XIV, 2). Omul este chemat să devină lumină, să se amestece în firea umană o părticică de la Dumnezeu¹².

Ideea principală a filosofiei și teologiei luminii este aceea că „Dumnezeu este lumina” (I Ioan I, 5) și, din iubire pentru om, trimite în lume pe Fiul, Care este „chipul ființei Sale” și „strălucirea slavei” (Evr. I, 3) spre a fi „lumina Lumii” (Ioan VIII, 12) și să facă părtași la mărirea Tatălui pe cei care, prin Sfintele Taine, se fac fiii luminii și ai harului (Efes. V, 8). În Noul Testament, cuvintele care exprima lumina, strălucire, slava, claritate etc. sunt foarte des întâlnite și cuprind diferite aspecte ale acțiunii de curățare, iluminare și îndumnezeire a creștinului prin lucrarea harului mântuitor. Sfântul Ioan Evanghelistul face referiri directe la Dumnezeu ca lumină sau la Hristos ca *lumina lumii* (I Ioan I, 5; Ioan VIII, 12).

Hristos este Cel care oferă lumină, „Lumina cea adevărată care luminează pe tot omul, care vine în lume” (In.1,9), nu doar în iconografie, ci și în imnografia Bisericii Ortodoxe, după cum se cântă la Vecernia Duminicii Floriilor¹³.

Toți teologii sunt de acord că este un atribut al dumnezeirii, alături de Adevăr, Iubire, Viață, Cale, Cunoștință ori înțelepciune – atribute ale dumnezeirii în Sine sau în raport cu lumea. Așa cum se vede în scrierile lui Dionisie Pseudo-Areopagitul, ființa lui Dumnezeu rămâne pentru om absolut transcendentă și necunoscută, deși această cunoaștere a Lui rămâne o țintă permanentă a sufletului creștinului (II Cor. III, 17–18), „Dumnezeu este lumina” și „Părintele Luminii”¹⁴ (I Ioan I, 5 ; Iacov I, 16–17).

Despre Dumnezeu ca Lumină vorbește cel mai mult Sfântul Evanghelist Ioan, ucenicul iubit al Mântuitorului, care a zis: „Și aceasta este solia pe care am auzit-o de la El și v-o vestim: că Dumnezeu este lumina și nici un întuneric nu este întru El” (Ioan I, 5). Expresia „Dumnezeu este lumina” nu definește însă natura lui Dumnezeu, ci împreună cu alte caracterizări ale aceluiași Evanghelist: „Dumnezeu este iubire” (I Ioan IV, 8, 16) și „Duh este Dumnezeu” (Ioan IV, 24). În lumină strălucitoare se arată Iisus, Maica Sa, apostolii și sfinții¹⁵.

Dumnezeu „Părinte al luminilor”, așa cum îl numește Sfântul Apostol Iacov (Iacov I, 16-17), descriind „desăvârșirea Lui, omniprezența și strălucirea, slava și fericirea dintru El și mai ales puritatea sau sfințenia Lui absolută.”

Soarele ca termen de comparație pe măsura capacității omului de înțelegere. Lumina arătării lui Dumnezeu în scrierile Noului Testament este una solară, al cărei chip îl poartă soarele, cea mai puternică sursă de lumină pentru oameni.

¹² Sfântul Grigore de Nissa, *Marele cuvânt catehetic*, București, Sophia, 1998, p. 30.

¹³ Constantine Cavarnos, *Ghid de iconografie bizantină*, trad. Anca Popescu București, Sofia, 2005, p. 172.

¹⁴ Pr. Ioan Buga, art. cit.

¹⁵ Jean-Claude Larchet, *Tradiția ortodoxă despre viața de după moarte*, București, Sofia, 2006, p. 30.

Astfel, icoana bizantină nu reprezintă imagini iluminate (expuse luminii), ci unele produse de lumină. Ea prezintă invizibilul increat, rămânând o epifanie a luminii pentru a invita la relație cu invizibilul, pentru a semnala acea prezență indevolabilă. Strălucirea de lumină ce pleacă de la Tatăl se revarsă asupra noastră și se întoarce spre unitatea Tatălui care îndumnezeiește. Energiile trec prin creaturi și se reîntorc la izvorul lor.

La a doua venire a Domnului se va arăta această slavă care va fi pentru unii bucurie și lumină, iar pentru alții foc mistuitor sau întuneric desăvârșit (Matei VIII, 12; XXII, 13). De aici reies două adevăruri ale credinței creștine:

a) Iadul și răul în general nu au existență ontologică, ci ele apar ca o lipsă a binelui, ca o imposibilitate a celui păcătos de a participa la fericire și lumină (Luca XVI, 26). Coborârea la iad a Mântuitorului dovedește că Dumnezeu este „totul în toate” (I Cor. VIII, 10), luminând și chemând în Sine toată făptura. Omul este însă liber de a răspunde sau nu acestei chemări și este singurul răspunzător de situația pe care și-o creează prin participarea ori neparticiparea la lumina dumnezeiască (Ioan I, 10).

b) Fericirea nu constă în simpla vedere a luminii divine, iar nefericirea nu presupune lipsa vederii acestei străluciri. Sfinții Părinți și-au îndreptat privirea asupra acestei probleme a fericirii și nefericirii veșnice, trecându-o de la aspectul exterior la cel moral, al conștiinței. Lumina este prezentă de la prima zi a creației (Fac. I, 3) și până la cea eshatologică de la Apocalipsă (XXI, 23), această lumină izvorăște din Dumnezeu, în prezența căruia nu este trebuința nici de soare, nici de lampă (Apoc. XXII, 5).

Lumina și simbolismul ei reprezintă unul din marile capitole ale spiritualității umane din toate timpurile și la toate popoarele. Cultul astral a fost cel mai răspândit în istoria religiilor, iar literatura respectivă, rămasă până astăzi, cuprinde aspecte de o reală bogăție și frumusețe.

Lumina, simbolismul ei a influențat profund gândirea creștină începând cu secolul al III-lea, începând de la Fericitul Augustin și Dionisie-Pseudo-Areopagitul¹⁶. Acesta din urmă influențează mistică și estetica luminii și în Occident prin autori ca Ioan Sotus Eurigena¹⁷ sau Bonaventura care afirmă că lumina care ne iluminează în vederea percepției *formelor naturale* este lumina *cunoașterii sensibile*¹⁸.

Opoziția între Cuvânt și Chip a fost accentuată de către iconoclastism, dar adevărata vocație a culturii bizantine a fost realizarea echilibrului lor, în spiritul literaturii patristice și pe temeiul Noului Testament.

„Se poate vorbi pe bună dreptate despre o *teologie a chipului* în Noul Testament, precum și la unul sau altul din autorii creștini, fără riscul hipertrofierii

¹⁶ Egon Sendler, *op. cit.*, p. 178.

¹⁷ Este considerat primul mare gânditor scolastic. Importanța și caracterul inedit al operei lui Eurigena stau în cunoașterea și efortul remarcabil de a introduce în lumea creștină scrierile areopagitice.

¹⁸ Sfântul Bonaventura, *Despre reducerea artelor la teologie*, trad. Horia Cojocariu, București, Univers Enciclopedic Gold, 2010, p. 14.

unui element doctrinar de valoare secundară. Nu există nici o ramură a teologiei care ar putea fi complet izolată de problematica imaginii fără primejdia de a o separa de tulpina vie a tradiției creștine.”¹⁹

În iconografie, relația *cuvânt – chip, text – imagine* a fost de la bun început pusă în termeni fără echivoc, în sensul adecvării, supunerii imaginilor la textul scris, dovadă fiind în acest sens manuscrisele miniaturate. Unul dintre cele mai vechi, *Codicele Hala de la Qued-limburg* (începutul sec. V), îngăduie să se vadă sub stratul de pigment, ros pe alocuri, al miniaturilor, „instrucțiuni verbale” transmise de caligraful textului către pictorul ce urma a ilustra manuscrisul, uneori putându-se distinge chiar foarte sumare schițe pregătitoare, aceasta practică fiind curentă desigur și în pictura murală.

Influența operei lui Dionisie Areopagitul este pe măsura extensiei registrului său tematic, de largă cuprindere, în pofida dimensiunilor sale relativ restrânse: „asceților, el le va arăta chipul cum poate sufletul să se unească cu Dumnezeu pe calea purificării și a iluminării; exegeții și liturghiștii vor învăța de la el să caute sub învelișul textelor scripturistice și al ritualului bisericesc un sens mai profund, arta medievală, în sfârșit, va purta amprenta sa”²⁰. Teologia Areopagiticelor este tipic bizantină și, nu întâmplător, între Părinții care-i mărturisesc influența se numără și Sf. Grigore Palama. Dificilă și plină de întunecime la început, unificarea minții cu rugăciunea produce în curând bucurie, desfătări negrăite, imunitate față de atacurile vrăjmasului, iubire crescândă de Dumnezeu, o mare lumină – numită mai târziu „taborică”²¹.

Distincția dionisiană între esența incognoscibilă a lui Dumnezeu și energii se va dovedi operantă de-a lungul întregii epoci bizantine și „va sluji drept fundament dogmatic învățăturilor privind «vederea lui Dumnezeu», în teologia ulterioară, mai ales în veacul al XIV-lea”²².

Importanța lui Dionisie, așa cum o înțelege teologia contemporană, stă, prin urmare, și în faptul situației sale la începutul unei evoluții care va caracteriza întreaga spiritualitate bizantină, găsindu-și o expresie deplină în teologia Sf. Grigore Palama²³. De-a lungul acestei perioade, în răstimpul căreia învățătura Bisericii se va fi precizat în sinoade, imaginea „tenebrelor divine”, la început doar o metafora dogmatică, se va concretiza într-o adevărată teologie a „luminii necreate”, sau, cum nimerit și plastic se exprima V. Lossky, „întunericul de odinioară de pe Sinai se va preschimba în lumina de pe Tabor, în care Moise a putut vedea în sfârșit chipul slăvit al lui Dumnezeu”²⁴.

¹⁹ Vladimir Lossky, *După chipul și asemănarea lui Dumnezeu*, București, Humanitas, 1998, p. 57.

²⁰ Pr. Prof. Dr. Ghe. I. Drăgulin, *Iubite-voi Doamne*, București, All Education, 1994, p. 26.

²¹ Thomás Spidlik, *Spiritualitatea răsăritului creștin*, trad. Diac. I. I. Ică jr., Sibiu, Deisis, 1997, p. 353.

²² Ică jr., Ioan I., *Sfântul Grigorie Palamas și mistica otodoxă*, trad. Angela Pagu, București, Humanitas, 2007, p. 65.

²³ *Ibidem*.

²⁴ Vladimir Losky, *op. cit.*, p. 65.

Această teologie continuă și desăvârșește strădania unui lung șir de gânditori greci, evrei și creștini. În acest context, își dezvăluie importanța afirmația frecventă că sub influența Corpusului areopagitic se va cristaliza în Răsărit doctrina icoanelor ca mijloc de comunicare cu divinul sau, după expresia curentă, ca „ferestre spre transcendent”.

Trebuie reținut faptul că, printr-o adevărată trimitere la surse, Dionisie identifică aceste imagini simbolice – despre care este nimerit să precizăm că au fost preluate ulterior în repertoriul iconografiei bizantine – în operele autorilor sacri ce „și-au luat imaginile lor din viziuni cerești, ce au luminat pe cei inițiați sau pe profeți în locașurile sfinte sau în alte locuri – și atribuind bunătății celei mai presus de nume denumiri scoase din tot felul în acte și funcțiuni, au îmbrăcat-o în chipuri sau forme omenești și au proslăvit-o ca și cum ar avea ochi, urechi, față, mâini, aripi”²⁵.

O altă influență a esteticii Areopagitului asupra artei bizantine se manifestă și în modalitatea în care este folosit aurul în icoană. După Dionisie, aurul face să apară „o splendoare imaculată”. El este reflexul strălucirii soarelui, se găsește sub stratul lucrurilor pământești care sunt mai aproape de lumină decât straturile mai materiale ale pigmentilor. Aurul însemnând culoare și în același timp strălucire devenind o lumină activă. De aceea, în erminiile slave fondul este numit în mod simplu, lumină. Astfel, aurul din fundalul icoanei reflectă spre privitor lumina dumnezeirii, a energiei necreate primind imaginea credinciosului înlăuntrul icoanei și eliberând-o împreună cu lumina divină. În pictura bizantină, aurul se află oriunde este exprimată participarea la viața dumnezeiască, la nimburi, pe veșminte (îndeosebi la Hristos sub formă de hașuri), pe vase sfinte și Evanghelii²⁶.

²⁵ A. Alexandrescu, *Izvoare ale iconografiei în scrierile părinților Dionisie Areopagitul, Maxim Mărturisitorul și Gherman Patriarhul*, www.creștinortodox.ro.

²⁶ Egon Sendler, *op. cit.*, p.183.

